

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ БІБЛІЯГРАФІЯ І ЗАХАВАННЕ КНІЖНАЙ СПАДЧЫНЫ БЕЛАРУСІ

Т. В. КУЗЬМІНІЧ,

*нам. дырэктара па інфармацыйных рэсурсах
Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі*

А. В. ІВАНОВА,

*дырэктар
Нацыянальнай кніжнай палаты Беларусі*

Нацыянальныя бібліяграфічныя крыніцы займаюць асобае месца сярод разнастайных праўленняў бібліяграфічнай прадукцыі. Гэта самыя грунтоўныя і важныя працы не толькі для развіцця інфармацыйна-дакументнай сферы пэўнай краіны, але і для яе навуковай і культурнай спадчыны. Іх з'яўленне звязана з развіццём нацыянальных моў, фарміраваннем устойлівых дзяржаўных утварэнняў і вырашэннем прэстыжных дзяржаўных мэт. Яны былі скіраваны на ўлік кніг, створаных у краіне, прац прадстаўнікоў пэўнай нацыянальнасці ці напісаных на адной мове. Гэтыя рысы прайшлі праз стагоддзі, пашырыліся і сталі ўстойлівымі крытэрыямі фарміравання сучаснай нацыянальнай бібліяграфічнай прадукцыі. Для кожнай краіны высокі ўзровень развіцця нацыянальнай бібліяграфіі мае істотнае гістарычнае і сацыяльна-культурнае значэнне. Яе сродкамі забяспечваецца ідэнтыфікацыя інфааб'ектаў і тэкстаў у якасці нацыянальных; улік і пад-агульненне тэкстаў, створаных на тэрыторыі пэўнай дзяржавы, на пэўнай мове, нацыянальнымі аўтарамі і да т. п.; стварэнне ідэальнага пошукавага вобраза дакумента і забеспячэнне мэтаінфармацыйнага ўзроўню нацыянальных электронных бібліятэк. Яе рэсурсы выкарыстоўваюцца для дэманстрацыі і прамой нацыянальнай дакументнай спадчыны, статыстычнага ўліку выдавецкай прадукцыі краіны і развіцця кнігавыдавецкай справы, адбору дакументаў у фонды бібліятэк і іншых устаноў сістэмы дакументных камунікацый і іх каталагізацыі, ствараюць крыніцазнаўчую базу пры правядзенні гісторыка-навуковых даследаванняў і інш. На важнасць развіцця менавіта нацыянальнай бібліяграфіі ў асобных краінах неаднаразова звяртала ўвагу міжнародная супольнасць.

Нацыянальная бібліяграфія Беларусі з'яўляецца важнейшым складальнікам беларускай бібліяграфіі. Сёння яна мае выразную арганізацыйную структуру і шэраг дасягненняў. Уяўленне ж аб ёй як сістэме немагчыма без гістарычнага ракурсу. Рэтраспектыўны пласт крыніц нацыянальнай бібліяграфіі сведчыць не толькі аб гісторыка-культурных з'явах мінулых часоў, але і з'яўляецца крыніцазнаўчай базай для сучасных адпаведнікаў і неад'емнай часткай сістэмы ў цэлым.

На рэсурснае напаўненне нацыянальнай бібліяграфіі Беларусі аказалі моцнае ўздзеянне гістарычныя фактары. Гэта, перш за ўсё, адсутнасць на працягу доўгага перыяду ўласнай дзяржаўнасці, значнае разыходжанне этнічных і тэрытарыяльна-дзяржаўных межаў, працяглая дзяржаўная дыскрымінацыя беларускай мовы (аж да поўнай забароны друкаваць любога роду літаратуру на беларускай мове), вымушаная эміграцыя (з канца XVIII ст.) часткі насельніцтва з беларускіх зямель і дастаткова хуткая асіміляцыя з іншымі народамі, а таксама наяўнасць моцных гістарычных навуковых школ і традыцый стварэння нацыянальных рэпертуараў у сумежных дзяржавах, з якімі Беларусь мела дзяржаўныя ўтварэнні ці ў склад якіх уваходзілі беларускія землі. Гэта надзвычай неспрыяльныя ўмовы

для фарміравання сістэмы нацыянальных бібліяграфічных дапаможнікаў і таму на розных гістарычных этапах яна была такая недасканалая. Таму сёння існуюць сур'ёзныя цяжкасці, у прыватнасці пры аднясенні дакументаў да разрады нацыянальных, пошуку інфармацыі для ідэнтыфікацыі нацыянальных аўтараў, асабліва ў выпадку яўных разыходжанняў у крыніцах альбо адсутнасці звестак у аўтарытэтных нацыянальных крыніцах і наяўнасці ў энцыклапедыях іншых краін, пры пошуку беларускіх нацыянальных дакументаў у пошукавых сістэмах іншых краін і інш.

Узнікненне беларускага кнігадрукавання ў пачатку XVI ст. заклала добрыя перадумовы (магло стаць гістарычным рубяжом) для ўзнікнення нацыянальнай бібліяграфіі. Так, у шэрагу еўрапейскіх краін менавіта стварэнне і спажыванне дакументных крыніц інфармацыі на нацыянальных мовах, акцэнтаванне ўвагі на нацыянальнай прыналежнасці аўтараў, а таксама тэрыторыі паходжання кніг сталі значнымі стымуламі для развіцця бібліяграфічнага ўліку нацыянальнай літаратуры і, адпаведна, узнікнення (з другой паловы XVII ст.) крыніц нацыянальнай бібліяграфіі. На беларускіх землях, на жаль, так не адбылося, нягледзячы на тое, што ўжо ў выданнях беларускага першадрукара Ф. Скарыны былі створаны ўзорныя на той час формы ўнутрытэкставай бібліяграфічнай інфармацыі¹, а для ўліку кніжных збораў і бібліятэчных фондаў бібліятэк розных хрысціянскіх канфесій (у тым ліку манастырскіх), прыватных асоб і навучальных устаноў у сярэднявечковай Беларусі ствараліся рэгістры, спісы і інвентары. Але ні адзін з іх (спісы кнігазбораў Слуцкага Троіцкага і Супраслеўскага манастыроў, спісы кніжных калекцый членаў Віленскай капітулы, Рэгістр прыватнай бібліятэкі віленскага ваяводы і канцлера ВКЛ Альбрэхта Гаштольда і інш.) не набыў рыс нацыянальнага бібліяграфічнага дапаможніка (накшталт адпаведных французскіх ці англійскіх бібліятэчных вопісаў канца XVI ст.). Нягледзячы на прэваліраванне ўлікова-рэгістрацыйных уласцівасцей, беларуская каталожная бібліяграфія мела вярзана прагматычны характар і не змагла пераадолець лакальнасць адлюстравання асобных кнігазбораў. Шляхі развіцця нацыянальнай бібліяграфіі з кнігагандлёвай бібліяграфічнай прадукцыі на беларускіх землях таксама не былі рэалізаваны. Нават у перыяд (з другой паловы XVII ст.) пашырэння ў Еўропе літаратурнай працы на нацыянальных мовах беларускамоўная кніга не стала для насельніцтва краіны гандлёвым таварам і важнейшым сродкам адукацыі, таксама адпаведна для развіцця нацыянальнай бібліяграфіі практычна адсутнічалі важнейшыя стымулы — неабходнасць акцэнтавання ўвагі на нацыянальнай прыналежнасці аўтараў і тэрыторыі паходжання кніг.

Тым не менш, сітуацыя з нацыянальнай бібліяграфіяй на беларускіх землях магла б карэнным чынам змяніцца ў XIX ст. пры ўмове рэалізацыі заяўленых з 1770-х гадоў рэформ у адукацыі і бібліятэчнай справе. У гэты час была створана першая ў гісторыі Рэчы Паспалітай, у т. л. на беларускіх землях, сетка бібліятэк, прынята першае ў айчыннай гісторыі афіцыйнае рашэнне аб абавязковым экзэмпляры², вызначаны патрабаванні аб каталагізацыі бібліятэчных фондаў. Але гэтыя намаганні былі скасаваны пасля падзелаў Рэчы Паспалітай і, як вынік, на беларускіх землях у параўнанні з іншымі еўрапейскімі краінамі ўжо не стала ўмоў для развіцця нацыянальнай бібліяграфіі. Пасля падаўлення дзяржаўнымі ўладамі паўстанняў, якія адбыліся ў XIX ст. на беларускіх землях, быў нанесены вялікі ўрон выдавецкай справе, кнігагандлю, бібліятэкам, сістэме адукацыі, персанальнаму складу беларускай навукі і адукацыі. Аб'ёмы выпушчанай літаратуры сталі мізэрнымі ў параўнанні з адпаведнымі паказчыкамі заходнееўрапейскіх краін, цэнтральнай часткі Расіі, існавала дзяржаўная дыскрымінацыя беларускай мовы і літаратуры. Рэпрэсіі супраць удзельнікаў паўстанняў суправаджаліся канфіскацыяй кляштарных, прыватных бібліятэк, бібліятэк навучальных устаноў. Гэта прывяло да з'яўлення і распаўсюджвання бібліяграфічных спісаў «ізытых кніг», якія адлюстроўвалі канфіскаваныя фонды (свайго роду «квазі-каталогі»),

¹ Прадмовы да выданых кніг «Бібліі» змяшчалі кароткі пераказ зместу кніг «Бібліі», іх дакладную і па-магчымасці ўсеабаковую характарыстыку з выкладаннем поглядаў самога друкара, якія В. Е. Лявончыкавым ацэнены як своеасаблівыя рэкамендацыйныя анатацыі.

² Паводле Канстытуцыі вальнага сейму ардынацыйнага ў Варшаве ад 2 кастрычніка 1780 г. вызначалася, што ў бібліятэку Галоўнай школы ВКЛ неабходна было прадстаўляць адзін экзэмпляр твораў з друкарні на тэрыторыі «правінцыі Літоўскай».

а таксама прыкладаў «забарончай» бібліяграфіі, якія згодна крытэрыям стварэння можна разглядаць як разнавіднасць нацыянальнай бібліяграфіі³. У гэты час працягвалася складанне рукапісных каталогаў (спісаў) прыватных бібліятэк (Пуслоўскіх у Альбертынскім палацы Слоніма, Нясвіжскай бібліятэкі Радзівілаў, Шчорсаўскай бібліятэкі графа Л. Храптовіча і інш.) і стаў распаўсюджвацца выпуск друкаваных каталогаў, але непапраўныя рэсурсныя страты беларускіх бібліятэк у XIX ст. рабілі абсалютна немагчымымі шляхі трансфармацыі асобных прыкладаў каталожнай бібліяграфіі ў нацыянальныя бібліяграфічныя дапаможнікі. Для гэтага неабходна стабільнасць і доўгатэрміновасць развіцця буйных дакументных фондаў і ўстойлівасць цікавасці да іх каталагізацыі.

Нацыянальная бібліяграфія ў гэты перыяд была адным з самых слаба развітых відаў і ў межах беларускай бібліяграфіі. Не было самастойных бягучых нацыянальных бібліяграфічных дапаможнікаў. Выданні, здзейсненыя ў беларускіх губернях, фіксаваліся ў расійскіх органах бягучай нацыянальнай бібліяграфіі, а адзіным фактам стварэння рэтраспектыўнай нацыянальнай бібліяграфіі першай паловы XIX ст. быў рукапісны «Спіс кніг, што выйшлі ў Беларусі ад узнікнення кнігадрукавання да нашых дзён» (1847) М. Пелка-Палінскага. У апошняй чвэрці XIX ст. актывізавалася навуковая работа ў галінах беларусазнаўства, пашырылася нацыянальная літаратурна-мастацкая творчасць. Быў працягнуты бібліяграфічны ўлік кніг і іншых дакументаў, выдадзеных на беларускай мове і на тэрыторыі Беларусі. Найбольшую актуальнасць набыла праблема бібліяграфічнага адлюстравання твораў на беларускай мове. Складальнікі рэтраспектыўных бібліяграфічных матэрыялаў вырашалі пытанне, што ёсць кніга таго ці іншага народа ў гістарычным развіцці. Адказ на такое пытанне ў дачыненні да беларускай кнігі быў у пэўным сэнсе адказам на пытанне аб нацыянальнай і культурнай самабытнасці беларусаў.

Аўтарам першай грунтоўнай бібліяграфічнай працы па ўліку кніг на беларускай мове з'яўляецца Я. Ф. Карскі, які абгрунтаваў самастойнасць беларускай мовы. У кожнай публікацыі вучонага змяшчаліся багатыя бібліяграфічныя матэрыялы: спісы крыніц, бібліяграфічныя спасылкі, агляды і інш. У 1893 г. Я. Ф. Карскі апублікаваў бібліяграфічны нарыс «К вопросу о разработке старого западнорусского наречия». Гэта была грунтоўная бібліяграфічная праца, заснаваная на моўным прынцыпе адлюстравання матэрыялу (на беларускай мове). У самым маштабным філалагічным даследаванні Я. Ф. Карскага «Белорусь» (1900–1920-я гг.) побач з моўнымі пытаннямі ставіліся задачы бібліяграфічнага адлюстравання літаратуры на беларускай мове і літаратуры па беларусазнаўстве. Восьмую і дзвяцтую главы першага тома «Белорусов» (1903) можна лічыць крыніцамі рэтраспектыўнай нацыянальнай бібліяграфіі: адлюстраваны рукапісныя і друкаваныя кнігі на старажытнай беларускай мове і ўпершыню здзейснены бібліяграфічны ўлік выданняў і твораў, апублікаваных у перыядычным друку на новай беларускай мове (XIX ст.). Я. Ф. Карскі апублікаваў першыя грунтоўныя рэтраспектыўныя бібліяграфічныя работы па ўліку рукапісаў і друкаў на беларускай мове, а таксама кніг, якія выйшлі на этнічнай беларускай тэрыторыі, — па дзвюх асноўных прыкметах стварэння нацыянальных бібліяграфічных дапаможнікаў. У заходнееўрапейскіх краінах стварэнне падобных прац пачалося яшчэ ў XVI ст. На беларускіх землях, як было паказана вышэй, не было для гэтага, найперш, сацыяльна палітычных умоў. Улік дакументаў на беларускай мове ў XIX – пачатку XX ст. здзяйснялі таксама і некаторыя іншыя дзеячы беларускага руху, а таксама расійскія і польскія бібліяграфы (А. К. Ельскі, Р. А. Зямкевіч і інш.). Працы А. Ельскага і Р. Зямкевіча па метадычных характарыстыках і паўнаце аб'ектаў ўліку значна саступаюць бібліяграфічным работам Я. Карскага, але іх вартасцю з'яўляецца выкарыстанне паняцця «беларуская бібліяграфія», да таго ж паказальнік Р. Зямкевіча быў падрыхтаваны на беларускай мове. Беларускія кірылічныя кнігі пры адлюстраванні расійскімі і польскімі бібліяграфамі разглядаліся як частка заходнерускага ці польскага друку.

³ Склад фондаў бібліятэк Віленскай вучэбнай акругі рэгламентаваўся забараняльнымі «Алфавітнымі спіскамі произведений печати, которые не должны быть допускаемы к обращению в публичных библиотеках и общественных читальнях». Пад уплывам рэвалюцыйных падзей пачатку XX ст. яны былі адменены, але ў 1912 г. быў узноўлены кантроль за складам фондаў.

З пачатку 1920-х гг. пачаўся якасна новы перыяд беларускай бібліяграфіі ў цэлым і нацыянальнай бібліяграфіі ў прыватнасці. Але на развіццё бібліяграфіі на беларускіх землях аказалі ўплыў адмоўныя рысы савецкага таталітарнага грамадства, страта паводле Рыжскага міру 1921 г. значнай часткі беларускіх зямель, а таксама падзеі Другой сусветнай вайны. І таму нацыянальная бібліяграфія не здолела рэалізаваць той патэнцыял, які быў магчымы пры еднасці тэрыторыі і стабільнасці дзяржаўнага будаўніцтва. Тым не менш, як на тэрыторыі БССР, так і за яе межамі ў галіне нацыянальнай бібліяграфіі былі самыя грунтоўныя напрацоўкі ў параўнанні з мінулымі перыядамі. Менавіта ў гэты перыяд (1922 г.) была створана Кніжная палата (на той час структурнае падраздзяленне Дзяржаўнай бібліятэкі БССР) і пачалася рэгістрацыя выданняў, якія выходзілі ў Беларусі, а з 1924 г. — выпуск бягучых бібліяграфічных паказальнікаў («Летапіс беларускага друку», пазней «Летапіс друку БССР»). Гэта паклала пачатак фарміраванню сістэмы дзяржаўных паказальнікаў, якая паспяхова развівалася на працягу XX ст. і існуе да сённяшняга часу. Трэба адзначыць, што тлумачэнне паняццяў «дзяржаўная» і «нацыянальная» бібліяграфія, а таксама прынцыпаў і аб'ектаў уліку ў кантэксце гэтых паняццяў для даследчыкаў працягвае заставацца адкрытым. Нягледзячы на шматнацыянальны склад насельніцтва Беларусі, улік беларускіх друкаваных дакументаў ажыццяўляецца па тэрытарыяльна-дзяржаўным прынцыпе, а беларускі — па прыкметах дакументаў, выдадзеных за межамі Беларусі па моўным, аўтарскім і краіназнаўчым прынцыпах. Пры гэтым прыярытэтным, безумоўна, застаецца тэрытарыяльна-дзяржаўны падыход, які падтрымліваецца заканадаўствам, забяспечвае стабільнасць і паўнату абавязковага экзэмпляра і замацаванне тэрміна «дзяржаўная» бібліяграфія замест «бягучая нацыянальная». Ён быў лагічным на пачатку яе стварэння і бачыцца магчымым на сучасным этапе. Узнікненне дзяржаўнай бібліяграфіі мела вялікае культурна-гістарычнае значэнне. Беларусь упершыню ўвайшла ў кола краін сістэматычна інфармуючых аб сваіх новых выданнях, былі закладзены глыбокія асновы для далейшага развіцця беларускай бібліяграфіі ў цэлым (не выпадкова дзяржаўную бібліяграфію часам называюць «базіснай»).

У 1920-я гг. ставіліся таксама і задачы бібліяграфічнага падагульнення выданняў, створаных беларускім народам у мінулым. Быў распрацаваны план бібліяграфічнага ўліку друкаванай прадукцыі на ўсіх мовах на тэрыторыі БССР з 1917 па 1924 г. (да пачатку бягучага ўліку ў органах дзяржаўнай бібліяграфіі) і выданняў на беларускай мове за дарэвалюцыйны перыяд. Вынікам яго рэалізацыі павінна была стаць серыя рэтраспектыўных паказальнікаў пад назвай «Летапіс беларускага друку». Пры гэтым да беларускіх кніг былі аднесены выданні на беларускай мове ў перыяд Расійскай імперыі, і выданні на розных мовах, здзейсненыя ў 1917–1924 гг. на тэрыторыі БССР. Такое разуменне нацыянальнага дакумента не толькі поўнаасцю адпавядала вопыту нацыянальнай рэтраспектыўнай бібліяграфіі еўрапейскіх краін, але і нацыянальнай палітыцы ў БССР.

За межамі БССР для развіцця беларускай нацыянальнай бібліяграфіі былі менш спрыяльныя ўмовы (нягледзячы на той факт, што палітычны ўціск прывёў да таго, што, напрыклад, узорныя працы Я. Ф. Карскага і В. Ю. Ластоўскага па падагульненні дасягненняў беларускага пісьменства і друку выйшлі як раз за межамі рэспублікі). У складзе Другой Рэчы Паспалітай Польскай беларусы атрымалі статус нацменшасці, і адпаведна бібліяграфія развівалася як частка створанай грамадскасцю і дзяржавай арганізацыйна-функцыянальнай структуры бібліяграфіі ў Польшчы (у межах Віленскага бібліяграфічнага рэгіёна⁴, а пасля 1930 г. польскай нацыянальнай бібліяграфіі) і як элемент добраахотнай нацыянальна-культурнай і навуковай дзейнасці беларускіх арганізацый і асобных дзеячаў. Зразумела, гэта не забяспечвала неабходнай паўнагаты і стабільнасці.

Другая сусветная вайна нанесла вельмі вялікі ўрон беларускай бібліяграфіі ў цэлым, была разбурана наладжаная сістэма органаў дзяржаўнай бібліяграфіі, знішчаны яе рэтраспектыўны

⁴ Адлюстраванне новых дакументаў вялося ў паказальніках «Віленская рэгіянальная бібліяграфія ў ...» і «Перыядычныя выданні Віленскага бібліяграфічнага рэгіёну». Друкаваліся яны на старонках «Віленскага дзённіка», навуковага часопіса «Атэнэум віленскі» (не рэгулярна) і самастойнымі выпускамі.

рэсурсны патэнцыял. Узнаўленне пачалося пасля вызвалення беларускіх тэрыторый. Кніжная палата ў складзе ДБ БССР адрэдзіла выпуск «Летапісу друку БССР», удасканаліла яго структуру, а таксама ліквідавала прабел уліку друку за гады Вялікай Айчыннай вайны. З 1946 г. пачаў выходзіць паказальнік экстерыёржы «Беларуская ССР у друку СССР» (першы падобны паказальнік у СССР). У наступныя дзесяцігоддзі, нягледзячы на істотны ўплыў прынцыпу камуністычнай партыйнасці і рэальнае метадычнае і тэхналагічнае адставанне ад замежных краін⁵, у Беларусі значна палепшыўся бягучы бібліяграфічны ўлік. Сталі бібліяграфавача асноўныя віды дакументаў, прапанаваныя ІФЛА для выканання праграмы Універсальнага бібліяграфічнага ўліку, творы беларусікі, выпускацца зводныя паказальнікі па ўліку кніг і бібліяграфічнай прадукцыі. Дзяржаўны бібліяграфічны ўлік шырокага відавoga спектра дакументаў, а таксама яго рэгулярнасць спрыялі фарміраванню надзейнай базы для стварэння рэпертуарнай бібліяграфічнай прадукцыі і ў гэтым ракурсе адпавядалі ўзроўню развіцця нацыянальнай бібліяграфіі перадавых краін свету.

У 1950-я гг. актывізаваліся намаганні ДБ БССР па стварэнні нацыянальных рэтраспектыўных бібліяграфічных дапаможнікаў, але рэалізаваць іх было дастаткова складана: большасць старажытных беларускіх кніг адсутнічала ў фондасховішчах рэспублікі, нявырашанымі былі такія метадалогічныя праблемы, як «беларуская кніга», «беларускі друк», прынцыпы адбору дакументаў для сістэмы нацыянальных рэтраспектыўных паказальнікаў. І. Б. Сіманюскі прапанаваў ва ўмовах СССР ствараць яе па моўнай прыкмеце (агульнасаюзныя цэнтры бібліяграфуюць выданні на рускай мове, незалежна ад месца іх выхаду, а рэспублікі — на нацыянальных мовах). Такі падыход істотна збыдняя карціну кнігадруку ў рэспубліках і не быў прыняты. У далейшым міжнародныя і айчынныя тэратычныя напрацоўкі і метадычныя рэкамендацыі паспрыялі актывізацыі дзейнасці ДБ БССР і Кніжнай палаты па бібліяграфаванні старажытных беларускіх выданняў (ад пачатку кнігадрукавання да XVIII ст. уключна) і выданняў на беларускай і рускай мовах за перыяд XIX–XX стст. Прыкмета беларускай мовы — мовы тытульнай нацыі, па якой беспамылкова вызначаецца этнічная прыналежнасць народа ў свеце, разам з тэрытарыяльнай прыкметай сталі асноўнымі ў працэсе рэтраспектыўнай бібліяграфічнай рэгістрацыі помнікаў пісьменнасці беларускага народа.

У 1960–80-я гг. на тэрыторыі БССР, найперш намаганнямі ДБ БССР і Кніжнай палаты, створаны шэраг рэтраспектыўных паказальнікаў па ўліку перыядычных выданняў, нот і кніг, а таксама аналітыкі і бібліяграфічнай прадукцыі, апублікаванай самастойна, у кнігах і перыядычным друку ў савецкі час. Гэта дазволіла часткова падсумаваць пласты нацыянальных дакументаў, створаных за дарэвалюцыйны і савецкі перыяды, з рознай глыбінёй рэтраспекцыі па асобных відах дакументаў. У 1970–1980-я гады было распачата складанне нацыянальных рэтраспектыўных дапаможнікаў тыпа зводных каталогаў, якія адлюстроўвалі кніжную прадукцыю. Іх выпуск з'яўляецца вельмі важным складнікам рэтраспектыўнай нацыянальнай бібліяграфіі. Але яны абмяжоўваюць дакументны масіў пэўнымі коламі кнігасховішчаў і не адлюстроўваюць цалкам нацыянальны друк. Да здабыткаў беларускай нацыянальнай бібліяграфіі гэтага часу трэба аднесці і адпаведную бібліяграфічную прадукцыю, створаную беларусамі замежжа. Пасля заканчэння Другой сусветнай вайны ў краінах, дзе наладжвалася выдавецкая дзейнасць беларусаў, здзяйснялася і падрыхтоўка бібліяграфічных матэрыялаў. Разумелася важнасць дакладнага і поўнага ўліку беларускіх выданняў, рассяяных па многіх краінах свету. Стварэнне Беларускай бібліяграфічнай службы ў Брэмене (Германія), Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Ёрку (ЗША) спрыяла ўліку беларускіх перыядычных выданняў і іншых друкаў, якія выходзілі ў Еўропе, Амерыцы, Аўстраліі; выпуску беларускай эміграцыйнай грунтоўных бібліяграфічных паказальнікаў⁶, якія арганічна

⁵ Міжнародная бібліятэчна-бібліяграфічная супольнасць асэнсавала значэнне ўніфікаванай методыкі, неабходнасць прымянення схем УДК і Дзьюі, міжнародных стандартаў і правіл бібліяграфічнага апісання, фарматаў. У БССР (як і ў іншых рэспубліках СССР) укараненне гэтых пачынанняў у дзяржаўны бібліяграфічны ўлік было амаль немагчымым.

⁶ «Паказальнік беларускіх выданняў на чужыне за 1945–1950 гг.» (1952); «Беларускі і беларусаведны друк на Захадзе: асобныя выданні» (2003), «Беларускі друк на Захадзе. Бібліяграфія» (2006), «Belarusian Publishing in the West: A Bibliography-Periodicals» (2004), «Беларускія слоўнікі й энцыклапедыі» (Нью-Ёрк, 2003) і некаторыя іншыя.

ўліваюцца ў склад беларускай нацыянальнай бібліяграфіі і ўзбагачаюць крыніцазнаўчую аснову навуковых даследаванняў па беларусазнаўстве.

Беларуская нацыянальная бібліяграфія на сучасным этапе (з пачатку 1990-х гг.), нягледзячы на вельмі небагаты ў параўнанні з іншымі краінамі «бібліяграфічны скарб», вышэйадзначаныя складанасці, мае значна большыя магчымасці і спрыяльныя перспектывы развіцця ў параўнанні з папярэднімі этапамі. Гэта абумоўлена, найперш, тым, што Беларусь стала незалежнай дзяржавай і атрымала магчымасць развіваць нацыянальныя арганізацыйныя структуры, у тым ліку бібліяграфічныя; у грамадскім жыцці адбыліся істотныя змяненні пераўтварэнні; для беларускіх бібліяграфічных структур сталі даступнымі міжнародныя кантакты; у бібліяграфічную дзейнасць пачалі ўкараняцца камп'ютарныя тэхналогіі.

Створана нацыянальная нарматыўна-прававая база дзейнасці грамадскіх інстытутаў сістэмы дакументных камунікацый, прыняты новыя законы, пастановы і іншыя нарматыўныя дакументы (напрыклад, нацыянальныя, дзяржаўныя, галіновыя праграмы), якія вызначылі прававыя, эканамічныя, сацыяльныя, арганізацыйныя асновы розных сфер інфармацыйнай дзейнасці (бібліяграфічнай у тым ліку). Вядучым установам у розных сферах дзейнасці, у тым ліку Дзяржаўнай бібліятэцы, Кніжнай палаче, Дзяржаўнаму архіву быў нададзены статус нацыянальных. Створаны або пераўтвораны на базе арганізацый, якія існавалі раней, установы нацыянальнага ўзроўню⁷, дзейнасць якіх звязана з дзяржаўнай рэгістрацыяй асобных відаў дакументаў (афіцыйных дакументаў, патэнтаў, навукова-даследчых, вопытна-канструктарскіх і вопытна-тэхналагічных работ, электронных інфармацыйных рэсурсаў і інш.) і вядзеннем адпаведных баз даных. Бібліяграфічная дзейнасць беларусаў замежжа пачала разглядацца як неад'емны кампанент агульнанацыянальнай бібліяграфічнай спадчыны. Бібліяграфічная прадукцыя бібліятэк стала арыентавацца на міжнародныя стандарты прадстаўлення запісаў і інтэграванне ў сусветную інфармацыйную прастору.

На сучасных навуковых асновах былі абгрунтаваны паняцці «нацыянальны дакумент», «беларускі друк» і інш. Да ліку здабыткаў беларускай кніжнай культуры пачалі адносіць цэлыя пласты літаратуры, якую раней разглядалі як замежную, напрыклад, польскамоўных і іншых выданняў. Завяршыўся на тэарэтычным узроўні вельмі складаны працэс ідэнтыфікацыі беларускага друку на працягу яго існавання як з'явы мультыэтнічнай, шматмоўнай і рознашрыфтовай. Новыя падыходы істотна пашырылі кола нацыянальных аўтараў і дакументаў.

Укараненне камп'ютарных тэхналогій у дзейнасць беларускіх бібліятэк, архіваў, распрацоўка нацыянальных камунікатыўных фарматаў (Belmarc) для бібліяграфічных і аўтарытэтных запісаў прывялі да кардынальных змен у бягучай нацыянальнай (дзяржаўнай), нацыянальнай рэтраспектыўнай і каталожнай бібліяграфіі. Электронныя каталогі спачатку лакальныя, пазней зводныя сталі дамінуючымі пошукавымі сістэмамі. Гэта істотна ўплывае на развіццё нацыянальнай бібліяграфіі, якая паступова інтэгруецца з каталожнай, дазваляе аб'ядноўваць бягучую і рэтраспектыўную часткі, фарміраваць відавыя і моўныя калекцыі.

Бібліятэкі (НББ і тры рэспубліканскія бібліятэкі) рэалізуюць прывілеі карпаратыўнай каталагізацыі і агульнымі намаганнямі вядуць зводны электронны каталог (ЗЭК). Фарміраванне новых бібліяграфічных і аўтарытэтных запісаў ажыццяўляецца ў рэжыме online, у адзіных нацыянальных фарматах прадстаўлення запісаў, а таксама шляхам пакетнай загрузкі раней створаных (напрыклад, шляхам рэтраканверсіі) масіваў. Распрацавана тыпавое праграмае забеспячэнне для рэгіянальных зводных электронных каталогаў (РЗЭК), створаны адпаведныя сістэмы на базе Гомельскай і Гродзенскай абласцей. Цэнтралізацыя каталагізацыйных працэсаў абумоўлівае выкарыстанне адзіных лінгвістычных сродкаў і

⁷ Нацыянальны цэнтр прававой інфармацыі (НЦПІ), Нацыянальны цэнтр інтэлектуальнай уласнасці (НЦІУ), Навукова-інжынернае рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Інстытут прыкладных праграмных сістэм» (НІРУП ІППС), Беларускі інстытут сістэмнага аналізу і інфармацыйнага забеспячэння навукова-тэхнічнай сферы (БелІСА).

прымянення аднатыпных (падобных, узгодненых) метадычных рашэнняў. На працягу апошняга дзесяцігоддзя ў Беларусі ствараюцца аўтарытэтных запісы (у рэжыме бягучай каталагізацыі на ўсе ўстаноўленыя фарматам UNIMARC энтытэты), пры гэтым нацыянальныя аб'екты прадстаўляюцца з максімальнай паўнатай.

Па ЗЭК і лакальных каталогах буйных бібліятэк Беларусі, якія атрымліваюць поўны камплект нацыянальных дакументаў, можна зрабіць выбарку нацыянальных дакументаў (у бібліяграфічным запісе — у полі 615 — прастаўляецца прыкмета нацыянальнага дакумента), і таму часткова гэтая электронная прадукцыя выконвае функцыі бягучай і рэтраспектыўнай нацыянальнай бібліяграфіі. Але гэтыя пошукавыя сістэмы, па-першае, не даюць уяўлення аб дакументах, якія адсутнічаюць у фондах бібліятэк і іншых фондасховішчах краіны (для Беларусі гэта надзвычай актуальна), па-другое, рэпертуар нацыянальнага дакумента прадстаўлены ў агульным масіве (у НББ — менш за 10 %), на ім не проста акцэнтаваць увагу нават усвядомленаму карыстальніку, па-трэцяе, яны не здольны здзяйсняць прамоцыю нацыянальнай дакументнай спадчыны так, як гэта можна зрабіць асобным бібліяграфічным рэсурсам.

Якसा новым рашэннем стала стварэнне ЭІР «Нацыянальная бібліяграфія Беларусі» (заданне № 21 Дзяржаўнай праграмы «Культура Беларусі. 2010–2015 гг.»). Распрацаваны яго канцэптуальныя, тэхналагічныя і навукова-метадычныя асновы⁸, прыкладное праграмае забеспячэнне для функцыянавання размеркаванай пошукавай сістэмы і адлюстравання запісаў на нацыянальныя дакументы, якія адсутнічаюць у фондах айчынных бібліятэк⁹. Рэгіянальнымі цэнтрамі фарміравання ЭІР з'яўляюцца абласныя бібліятэкі. Патэнцыяльнымі ўдзельнікамі сістэмы могуць стаць бібліятэкі, якія маюць у складзе сваіх АБІС сервер Z 39/50 і працуюць у фармаце BELMARC. Вядзецца праца па стварэнні бібліяграфічных запісаў на беларускія нацыянальныя дакументы, якія знаходзяцца ў фондах бібліятэк Брытаніі, ЗША, Польшчы, Літвы, Расіі, Францыі і інш.

У рамках развіцця пошукавых магчымасцей ЭІР «Нацыянальная бібліяграфія Беларусі» і ЗЭК бібліятэк Беларусі зроблены навуковы пераклад табліц УДК на беларускую мову і распрацавана першая чарга базы даных УДК. Прамоцыя менавіта гэтай міжнароднай класіфікацыйнай сістэмы на нацыянальную глебу дазволіць аптымізаваць каталагізацыйныя працэсы ў краіне, прапанаваць альтэрнатыву «Тыпавой схеме класіфікацыі дакументаў для краязнаўчых каталогаў (картатэк) бібліятэк Рэспублікі Беларусь» (Мінск, 1994), якая ўжо не адпавядае сучаснаму дакументнаму патоку, зрабіць магчымым здзяйсняць яе метадычнае і тэхналагічнае суправаджэнне на карпаратыўнай аснове, а таксама плённа ўдзельнічаць у рабоце міжнароднага прафесійнага супольніцтва.

Разам з тым, нацыянальная бібліяграфія Беларусі развіваецца і па кірунках, якія ўсталяваліся на папярэднім этапе, у прыватнасці — дзяржаўная бібліяграфія. Яе сучасны стан вызначаны Законам Рэспублікі Беларусь «Аб выдавецкай справе ў Рэспубліцы Беларусь» (№ 8-3 ад 29.12.2012 г.). Нацыянальная кніжная палата Беларусі функцыянуе як самастойная дзяржаўная ўстанова, на якую ўскладзены функцыі цэнтра дзяржаўнай бібліяграфіі і ўліку друкаваных выданняў, выдадзеных на тэрыторыі Беларусі, «беларусікі» замежных матэрыялаў, якія маюць дачыненне да Беларусі, Беларускага агенцтва міжнароднай стандартнай нумарацыі выданняў, цэнтра інфармацыйнай сістэмы дзяржаўнай бібліяграфічнай інфармацыі, дзяржаўнага фондасховішча абавязковых экзэмпляраў друкаваных выданняў, распрацоўка стандартаў¹⁰ і іншых нарматыўных дакументаў, статыстыка друку.

⁸ «Дынамічная мадэль Нацыянальнай бібліяграфіі Беларусі», «Праграма развіцця нацыянальнай бібліяграфіі Беларусі» і інш

⁹ На сённяшні час выяўлена больш 18 тыс. бібліяграфічных запісаў на дакументы (у асноўным кнігі) з XIX ст. па 1940-я гг.

¹⁰ У 1992 г. на базе Кніжнай палаты створана Галоўная галіновая арганізацыя па стандартызацыі. З гэтага часу на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь уведзены 75 стандартаў СІВВС, 53 з іх разгледжаны і 17 распрацаваны Кніжнай палатай. З 24 выдавецкіх стандартаў, якія не ўваходзяць у СІВВС, 19 таксама распрацаваны Кніжнай палатай, у тым ліку 6 стандартаў ISO ў вобласці паліграфіі.

Сучасная структура дзяржаўных бібліяграфічных дапаможнікаў уключае шэраг друкаваных «Летапісаў...», узнікненне якіх абумоўлена відавым складам нацыянальнага дакументага патоку і яго інтэнсіўнасцю, а таксама іх электронную версію — Інфармацыйную сістэму дзяржаўнай бібліяграфічнай інфармацыі (ІСДБІ).

Свае асноўныя функцыі ўліку, рэгістрацыі, захоўвання, падрыхтоўкі і выпуску дзяржаўнай бібліяграфіі НКП ажыццяўляе на аснове абавязковага бясплатнага экзэмпляра кожнага выдання, якое паступае ад паліграфічных прадпрыемстваў і выдаўцоў¹¹. У сістэму абавязковага экзэмпляра ўключаны выданні для інвалідаў па зроку, неапублікаваныя дакументы, лакальныя электронныя і камбінаваныя выданні. Пры гэтым аб'ектам уліку ў дзяржаўнай бібліяграфіі Беларусі з'яўляюцца толькі друкаваныя выданні¹².

Неад'емнай часткай дзейнасці Кніжнай палаты з'яўляецца міжнароднае супрацоўніцтва па напрамках міжнароднай стандартнай кніжнай нумарацыі (ISBN)¹³, на аснове якога рэалізуецца сістэма штрыхкадзіравання выдавецкай прадукцыі Беларусі; удзел у праекце ЮНЭСКА «Index Translationum — World Bibliography of Translation» (штогод складаецца і перадаецца ў Сакратарыят ЮНЭСКА бібліяграфія перакладаў кніг, выдадзеных на тэрыторыі краіны); членства ў Саветах кіраўнікоў кніжных палат дзяржаў СНД і ўдзел у выпуску штогадовага зборніка «Друк краін СНД».

З сярэдзіны 1990-х гадоў рэалізаваны праекты, якія былі скіраваны на стварэнне (працяг раней заяўленых, перавыданне найбольш буйных, падрыхтоўка якасна новых) нацыянальных рэтраспектыўных бібліяграфічных паказальнікаў. У гэты перыяд намаганнямі НКП і НББ, а таксама іншых устаноў, напрыклад, Беларускага навукова-даследчага цэнтра дакументазнаўства, археаграфіі і архіўнай справы (БелНДІДАС) і інш., створаны найбольш грунтоўныя бібліяграфічныя выданні па адлюстраванні нотна-музыкальнай літаратуры¹⁴, перыёдыкі¹⁵, кніг¹⁶.

Стварэнне друкаванай рэтраспектыўнай бібліяграфічнай прадукцыі абумоўлена значнасцю і, часам, яе незаменнасцю для падагульнення развіцця розных навуковых кірункаў, асабліва біяграфістыкі. Але сучасныя тэхналагічныя магчымасці глабальнага адлюстравання нацыянальных дакументаў змяншаюць вастрыву недахопу таго ці іншага бібліяграфічнага выдання. На першы план выступае праблема ідэнтыфікацыі нацыянальных дакументаў, паўната іх адлюстравання і сэрвісныя магчымасці рэсурсу. Выпуск асобных выданняў нацыянальнай рэтраспектыўнай бібліяграфіі набывае іміджавы характар.

Такім чынам, беларуская нацыянальная бібліяграфія разглядаецца як з'ява гісторыка-культурнага характару, у сферу кампетэнцый якой уваходзяць вытворчасць і распаўсюджванне бібліяграфічнай інфармацыі па комплексе нацыянальна-этнічных, тэрытарыяльна-дзяржаўных, моўных і іншых прыкмет. Яе асноўнымі задачамі з'яўляюцца максімальна поўны бібліяграфічны ўлік нацыянальных інфармацыйных рэсурсаў, арганізацыя свабоднага доступу сучасных і будучых карыстальнікаў да сукупнага фонду нацыянальных дакументаў, прамоцыя праз ствараемыя пошукавыя сістэмы і прадукты нацыянальнай дакументнай прадукцыі на міжнародным узроўні.

¹¹ Палажэнне аб абавязковым экзэмпляры дакументаў, зацверджанае ў 2008 годзе пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь.

¹² Штогод НКП рэгіструецца 60–70 тысяч абавязковых экзэмпляраў друкаваных выданняў (каля паловы складаюць газеты, у 10 % — часопісы, 20 % — кнігі, астатняя частка — ведамасныя і іншыя віды выданняў).

¹³ Штогод Беларускім агенствам ISBN прысвойваецца больш 50 новых ідэнтыфікатараў выдаўцам і разлічваецца больш 10 000 унікальных кніжных нумароў.

¹⁴ Паказальнік «Музычная літаратура Беларусі, 1971–1990 гг.» (1997) храналагічна дапоўніў папярэднія выпускі. У сукупнасці рэпертуарныя паказальнікі нот ахапілі перыяд з 1917 па 1990 г.

¹⁵ «Газеты Беларусі, 1776–1975» (2005) улічвае беларускія газеты ад пачатку іх з'яўлення на беларускіх землях, незалежна ад мовы іх выдання і палітыка-ідэалагічнага характару; «Библиография оккупационных периодических изданий, выходивших на территории Белоруссии в 1941–1944 гг.» (1995), у якім упершыню быў улічаны адпаведны дакументны паток.

¹⁶ У 2006 г. НББ на CD-ROM быў перавыдадзены зводны каталог «Кніга Беларусі». За аснову быў узятая масіў запісаў адпаведнага друкаванага выдання, якое пабачыла свет у 1986 г. Ён выйшаў з дапаўненнямі, удакладненнямі, уключэннем ілюстрацыйнага матэрыялу і некалькіх паўнатэкставых копіяў.

Сучасная беларуская бібліяграфія мае развітую арганізацыйную структуру, багатую рэсурсную базу і пастаянна ўдасканальваемыя тэхналогіі дзейнасці, што дазваляе ёй развівацца як нацыянальнай бібліяграфічнай сістэме і паспяхова інтэгравацца ў сусветную культурную прастору і рэалізоўваць шэраг рэкамендацый, сфармуляваных міжнароднай супольнасцю (асабліва ІФЛА) для нацыянальнай бібліяграфіі. Бачыцца перспектыўным паступовае развіццё ЭІР «Нацыянальная бібліяграфія Беларусі», тэхналогія стварэння якога адпавядае сучасным тэндэнцыям інтэгравання нацыянальнай і каталожнай бібліяграфіі. Гэты рэсурс павінен забяспечыць максімальна поўны бібліяграфічны ўлік як бягучай, так і рэтраспектыўнай частак нацыянальнай дакументнай спадчыны, у тым ліку і тых дакументаў, якія згінулі ці сталі ўласнасцю іншых краін, стаць асновай для віртуальнай рэстытуцыі гістарычна страчаных дакументаў, здзейсніць публікацыю запісаў бягучай нацыянальнай бібліяграфіі метадам звязаных адкрытых даных накшталт «Брытанскай нацыянальнай бібліяграфіі» і забяспечыць паўнаважную мэтайфармацыйную аснову нацыянальнай электроннай бібліятэкі.

Стварэнне нацыянальнай бібліяграфічнай інфармацыі ідзе побач са стварэннем іншага лічбавага кантэнта (размяшчэнне асобных алічбаваных прац, іх калекцый, стварэнне асобных электронных дакументаў і іх калекцый, электронных бібліятэк, часопісаў і рэпазітарыяў адкрытага доступу, сайтаў асобных устаноў, тэматычных, персанальных сайтаў і да т. п.). Перспектыўным бачыцца адлюстраванне нацыянальнага лічбавага кантэнту як на ідэнтыфікацыйным узроўні, так і яго архівавванні, а таксама аптымізацыя нацыянальнага заканадаўства аб абавязковым экзэмпляры дакументаў, які застаецца найважнейшым звязаным арганізацыйнай структуры дзяржаўнай бібліяграфіі і нацыянальнай бібліяграфіі ў цэлым. Ён рэгламентаваны на дзяржаўным узроўні, фіксуе мэты сістэмы абавязковага экзэмпляра, адпаведныя міжнародным патрабаванням, распаўсюджваецца на шырокі спектр друкаў, лакальныя электронныя, камбінаваныя выданні, неапублікаваныя і патэнтныя дакументы, усталёўвае правы і абавязкі вытворцаў, атрымальнікаў і карыстальнікаў. На сёння сістэма беларускага абавязковага экзэмпляра па-свойму ўнікальная (71 атрымальнік, з іх 14 бібліятэк, органы дзяржаўнага кіравання, архівы, праваахоўныя і судовыя органы і інш.). У гэтай сітуацыі непазбежна павялічваюцца выдаткі выдаўцоў і вытворцаў, павышаецца сабекошт выдання, што ўплывае на павелічэнне выпуску малатыражных выданняў, у тым ліку выданняў у «бестыражным» фармаце «друк па патрабаванні». Таму неабходна аптымізацыя структуры вытворцаў і атрымальнікаў абавязковага экзэмпляра, а таксама выпрацоўка крытэрыяў адбору сеткавых і іншых электронных рэсурсаў і магчыма іх інтэграцыя ў сфарміраваную сістэму.

Разам з тым, электронныя рэсурсы могуць збірацца і па-за сістэмай абавязковага экзэмпляра. Рэгістрацыя і архівавванне сеткавага нацыянальнага кантэнту можа рабіцца рознымі ўдзельнікамі (кніжнай палатай, бібліятэкамі, выдаўцамі, інфармацыйнымі цэнтрамі і інш.) у межах асобнага праекта, рэалізацыя якога магчыма на аснове дзяржаўнай зацікаўленасці і надзейнага інстытуцыйнальнага партнёрства. Толькі сумеснае разуменне выклікаў, з якімі сутыкнулася кніжная супольнасць, дапаможа вызначыць прыярытэты і прымаць асмысланыя рашэнні адносна такога вялікага і сур'ёзнага пытання як нацыянальны бібліяграфічны ўлік.

Бачыцца перспектыўнай далейшая цэнтралізацыя каталагізацыйных працэсаў у асобных установах (скарачэнне колькасці ствараемых устаноў бібліяграфічных запісаў, магчымасць іх запазычвання), а таксама максімальнае зняцце лакалізаванасці электронных каталогаў. Неабходна вырашэнне пытання аб мэтазгоднасці выпуску друкаваных дзяржаўных бібліяграфічных дапаможнікаў разам з падтрымкай іх анлайнавага варыянта і развіццём інтэграванага ЭІР «Нацыянальная бібліяграфія Беларусі».

Неабходна рэалізацыя захадаў па прамоцыі аўтарытэтных і бібліяграфічных запісаў нацыянальнай бібліяграфіі Беларусі і публікацыя іх у адпаведных міжнародных рэсурсах, пашырэнне ўдзелу нашай краіны ў сістэмах міжнароднай стандартнай нумарацыі, у прыватнасці серыяльных выданняў (ISSN) і лічбавых публікацый, аб'ём якіх лавіна-

падобна павялічваецца з кожным годам і не павінен знаходзіцца па-за ўвагай бібліяграфіруючых цэнтраў.

Відавочна, што ўсе названыя праблемы і працэсы маюць доўгатэрміновы характар. Сучасная інфармацыйная прастора пастаянна мяняецца, а нацыянальная бібліяграфія па сваіх задачах і сутнасці сваёй вельмі ўстойлівая. Яна абпіраецца на шматвекавыя традыцыі свайго існавання, але і прыстасоўваецца да змен знешняга асяроддзя і ўплывае на яго значна ў большай ступені, чым любая іншая бібліяграфічная з'ява.